

תורת אמן

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת פסחים - פרק עשירי

הלכות קידוש והבדלה

סוגיה ז: קידוש בבית הכנסת

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה ז: קידוש בבית הכנסת

*

רקע

הגמ' אומרת שמקדשים בבית הכנסת. נחלקו הראשונים אם קידוש בבית כנסת הוא חובה מתקנת חכמים או שהוא הנהגה שהנהיגו הציבור לעצמם מפני הצורך.

מקורות

- א. גמ' ק: -קא. "אותם בני אדם שקידשו בבית הכנסת... וגנו בבי כנישתא"
 ב. תוס' ק: ד"ה ידי קידוש, "... אין לקדש דהויא ברכה לבטלה דקי"ל כשמואל"
 רא"ש סי' ה, "והשתא פריך שפיר לשמואל למה לי לקדושי בבי כנישתא..."
 ר"ן יט: ד"ה לאפוקי
 מכתם קא. ד"ה ושמואל
 טור סי' רסט
 ג. רמב"ם הל' שבת פכ"ט ה"ח
 ד. שו"ע סי' רסט, ומשנה ברורה

מכתם קא. ד"ה ושמואל

וכיון דקיימא לן כשמואל והוקבע הקדוש בבית הכנסת לצורך לאפוקי אורחים ידי חובתן, אנו נמי השתא אפילו במקומות דליכא אורחים יש לנו לקדש שם ממנהג החכמים הראשונים, וכן בשאר ענינים השאירו הגאונים מנהג הקדמונים במקומו אע"פ שבטלה הגזירה שעליה היתה התקנה, כגון בברוך ייי' לעולם ויראו עינינו אף על פי שנראו הפסק בין גאולה לתפלה כיון שתקנוהו הראשונים על דבר אף על פי שבטל הדבר התקנה לא זזה ממקומה, וכן בקדוש בבית הכנסת, וגם כי יש בזה פרסום גדול וקדוש השם והודאה לשמו יתברך לברכו במקהלות כדכתי' במקהלות ברכו אלים, ואין בזה משום ברכה לבטלה כיון שמסדרין שם הברכות בפני כל העם בקיאתן ושאיין בקיאתן ודומה לזה מה שנהגו הראשונים להדליק נרות של חנכה בבית הכנסת כדי לפרסם הנס בפני כל העם ולסדר כל הברכות לפנייהם גם שיצאו ידי חובתן הרואים שאין להם בית לברך שם.

טור סימן רסט

ונוהגין בכל המקומות שש"ץ מקדש בבה"כ, ואני תמה היאך נתפשט זה המנהג דהא קי"ל כשמואל שאין קידוש אלא במקום סעודה ולדידיה אין מקדשין בבה"כ אלא לאפוקי אורחין דאכלי ושתי בבי כנישתא דלדידהו הוי מקום סעודה, וכיון דהשתא ליכא אורחין דאכלי התם קרוב הדבר להיות ברכה לבטלה: והמקדש בבה"ה אין לו לשתות מדין של קידוש דכיון שאינו יוצא בו שאינו לו במקום סעודה אסור לו לטעום עד שיקדש במקום סעודה אלא יתן לתינוק ושפיר דמי דהא דאמרינן [קו]. המברך צריך שיטעום לאו דוקא הוא אלא ה"ה נמי אם טעים אחר שפיר דמי. ורב נטרונאי כתב שמקדשין בבה"כ אף ע"פ שאין אוכלין שם אע"פ שאין קידוש אלא במקום סעודה אפי' הכי מקדשין בה מפני שהטעמת יין של קידוש של שבת רפואה היא, ומה שטועמין כל הציבור לא

שחובה היא לטעום אלא שחובה לשמוע קידוש בלבד וכיון ששמעו הציבור הקידוש יצאו ידי חובתם ואין צריכים לטעום, וזה שמקדש ונותן לציבור משום רפואה ליתן על עיניהם דאמרינן פסיעה גסה נוטלת אחת מחמש מאות ממאור עיניו של אדם ובמאי מהדר ליה בקידושא דבי שמי, הילכך כיון דאיכא מן הציבור דלית להו יין תיקנו לקדש בבהכ"נ על היין משום רפואה ע"כ. וכל דבריו תמוהין, מ"ש שיוצאין בשמיעה בלא טעימה תמה על עצמך היאך יוצאין אפילו בטעימה כיון שאינו מקום סעודה, ולא עוד אלא שאסורין לטעום כדפי', וגם מ"ש שתיקנו לקדש משום רפואה זה לא מצינו שלא תקנו אותו אלא משום אורחין וכיון דליכא אורחין ראוי היה שלא לקדש, ואי איישר חילי אבטליניה. וכ"כ רב האי שאם אין אורחין אין מקדשין בבהכ"נ.

הסבר הסוגיה

ושמואל - למה לי לקדושי בבי כנישתא? לאפוקי אורחים ידי חובתן. [גמ' קא.]

הגמ' אומרת שמקדשים בבית הכנסת, ומסבירה שלדעת שמואל אין בני הקהילה יוצאים בקידוש זה, שהרי חובה לקדש במקום סעודה, ומטרת הקידוש היא להוציא את האורחים שאוכלים בבית הכנסת ידי חובתם.

נחלקו הראשונים בדין קידוש בבית הכנסת בזמן שאין אורחים, התוס' [ד"ה ידי קידוש] והרא"ש [סי' ה'] סוברים שבזמן שאין אורחים אין מקדשים, והמקדש מברך ברכה לבטלה; ואילו רבינו יונה [ברא"ש סי' ה'], הרשב"א [שו"ת ח"א סי' לז], המכתם [ד"ה ושמואל] והר"ן [יט: ד"ה לאפוקי] אומרים שמקדשים¹.

שיטת התוס' והרא"ש ברורה, הקידוש בבית הכנסת הוא הנהגה שהנהיגו הציבור כדי לסייע לאורחים האוכלים בבית הכנסת, וכשאין אורחים אין מקום להנהגה זו והיא בטלה מאליה. לגבי השיטה השנייה יש שלושה הסברים בראשונים מדוע להמשיך ולקדש אף במקום שאין אורחים.

רבינו יונה מפרש שמהתורה יוצאים ידי קידוש אף בקידוש שאינו במקום סעודה, וממילא הקידוש בבית הכנסת אינו ברכה לבטלה שהרי יוצאים בו ידי חובת קידוש מהתורה. כיוון שיש אנשים שאינם יודעים לקדש נהגו לקדש בבית הכנסת כדי שיצאו ידי קידוש מהתורה.

הרשב"א והר"ן מפרשים שהקידוש בבית הכנסת אינו הנהגת הציבור אלא תקנה שתיקנו חכמים. אמנם נתקנה התקנה מפני האורחים, אך כיוון שחכמים תיקנו תקנה זו, תקנות חכמים קבועות הן אפילו כשבטל טעם תקנתם.

מהמכתם משמע שהקידוש בבית הכנסת אינו תקנת חכמים אלא מנהג שהונהג מפני הצורך, ואף על פי כן המנהג אינו ממקומו. הוא מוסיף שיש בקידוש זה "פרסום גדול וקדוש השם והודאה לשמו יתברך לברכנו במקהלות", ואין בקידוש ברכה לבטלה "כיון שמסדרין שם הברכות בפני כל העם בקיאים ושאיין בקיאים".

¹ הרשב"א [שו"ת ח"א סי' לז] מציין שכבר הגאונים נחלקו בדין זה, רב האי גאון ורבינו יצחק אבן גיאת אוסרים לקדש, רב נטרונאי "ועמו חבל נביאים" מתירים.

שלוש השיטות הללו צריכות ביאור. הרא"ש מקשה על שיטת רבינו יונה שמשלשון הגמ' "אין קידוש אלא במקום סעודה" משמע שקידוש ללא סעודה אינו קידוש כלל. נראה להסביר את דברי רבינו יונה, שהלשון "אין קידוש" מתייחסת לחיוב מדרבנן, ומדרבנן קידוש שלא במקום סעודה אינו קידוש ויש לחזור ולקדש כדי לקיים את המצוה מדרבנן. דין זה אינו סותר את העובדה שהמקדש ללא סעודה מקיים מצוה מהתורה, וממילא ברכתו אינה לבטלה.

מקושיית הרא"ש על רבינו יונה מחדש רבי עקיבא איגר [ס' רעג סע' ה אות ז] שלדעת הרא"ש חיוב קידוש במקום סעודה הוא מהתורה, ולכן לדעתו קידוש ללא סעודה אינו קידוש כלל. הפרי מגדים [ס' רסט משבצות זהב אות א] חולק על הבנת רבי עקיבא איגר, ולדעתו הרא"ש סובר שחיוב קידוש במקום סעודה מדרבנן, וחכמים הפקיעו מהמקדש שלא במקום סעודה את קיום מצות עשה "זכרהו על היין"².

שיטת הרשב"א והר"ן שתקנת חכמים אינה מתבטלת בביטול הטעם ברורה, אך קשה מניין לנו שקידוש בבית הכנסת הוא תקנת חכמים ולא הנהגת הציבור לצורך האורחים?³

נראה להסביר שהמנהג הוא לקדש באמצע התפילה נכך מוכח מהטור שמסדר את הלכות שבת על הסדר, ומביא את אמירת הקידוש בבית כנסת (ס' רסט) לפני אמירת "במה מדליקין" (ס' ער), ואם קידוש בבית הכנסת אינו תקנת חכמים אלא הנהגת הציבור לטובת האורחים, לא היו מקדשים באמצע התפילה אלא בסופה.

השיטה השלישית הזוקקת ביאור היא שיטת המכתם. שיטתו תמוהה מאוד ויש בה קושי כפול. ראשית, האם להנהגה של ציבור המיועדת לצורך מסוים יש מעמד הלכתי של מנהג? ושנית, האם מנהג יכול להתיר איסור, כיצד כאן המנהג מתיר לברך ברכה לבטלה? נראה להסביר שהמכתם עצמו עונה על השאלות הללו. על השאלה הראשונה עונה המכתם שיש מצוה לפרסם את קדושת השבת וקדושת השם בציבור, וממילא אין כאן רק מעשה מכורח אלא קיום מצוה. על השאלה השנייה עונה המכתם שבקידוש זה יוצאים שאינם בקיאים ולכן הברכה אינה ברכה לבטלה.

על פי דברי המכתם ניתן להוסיף נדבך נוסף על שיטת הרשב"א והר"ן ולומר שיש לחלק בין תוכן התקנה לבין מטרת התקנה. מטרת התקנה היתה להוציא את האורחים ידי חובתם, אך תוכן התקנה הוא לקדש את השבת בציבור. כשם שיש איסור מיוחד של חילול שבת בפרהסיא⁴ כך יש מצוה מיוחדת לקדש את השבת בפרהסיא, וקיום מצוה זו קיים גם כשאין אורחים.⁵

² לא זכיתי להבין מדוע הפרי מגדים זקוק להפקעת המצוה מדאורייתא, ניתן לפרש נוכך משמע מלשון "רמז לדבר" שאומר הרא"ש (ס' טו) שקידוש על היין מדרבנן, וכשאינו מקדש במקום סעודה, אינו מקיים את המצוה כפי שתיקנו חכמים ואין במעשהו מצוה כלל.

³ הרשב"א והר"ן משווים קידוש בבית הכנסת ל"ברכה מעין שבע", ברכה שתיקנו חכמים משום עם שבשדות, והתקנה קיימת אף שסיבתה בטלה. אולם הנידון שלנו אינו דומה לראיה, ששם התווספה ברכה ולא ניתן להוסיף ברכה ללא תקנת חכמים, אך בנידון דידן לא נתווסף דבר, ומניין שהיתה כאן תקנה?

⁴ רק בדיני קידוש השם יש חילוק בין צנעה לבין פרהסיא, והאיסור המיוחד על חילול שבת בפרהסיא הוא מפני שהשבת מהוה עדות על בריאת העולם, ולפיכך חילול השבת מהוה חילול השם. בגלל סיבה זו אין חילוק בין חילול יום טוב בפרהסיא לבין חילול יום טוב בצנעה.

⁵ ניתן לבסס מעט הסבר זה על שיטת רב. הגמ' מקשה על רב מדוע מקדשים בבתים ומתרת שמקדשים להוציא את בני ביתם. אולם אם כך קשה, וכך שואלים התוס' [ד"ה ולשמואל], מדוע לקדש בבית הכנסת אם

לרב נטרונאי שיטה רביעית בהסבר הדין שמקדשים בבית הכנסת גם כשאין אורחים. הוא מסביר שקידוש בבית הכנסת נתקן לרפואה, שהטעמת יין של קידוש רפואה היא, וכיוון שיש אנשים שאין להם יין לקדש עליו, תיקנו חכמים לקדש בבית הכנסת. שיטת רב נטרונאי קשה מאוד, וכבר התקשו בה ראשונים ואחרונים. נזכיר שני קשיים מרכזיים: א. נימוקו אינו מתיישב עם דברי הגמ' שמקדשים לאורחים. ב. כיצד ניתן לצורך רפואה לברך ברכה שאינה צריכה? האחרונים מאריכים לבאר את שיטתו ונסכם דבריהם בהערה⁶.

סיכום

הגמ' אומרת שמקדשים בבית הכנסת, לרב כדי להוציא את בני הקהילה ידי מצות קידוש, ולשמואל כדי להוציא את האורחים ידי חובתם. נחלקו הראשונים אם ניתן לקדש גם כשאין אורחים, תוס' ורא"ש סוברים שלא ניתן לקדש, רבינו יונה, מכתם, רשב"א ור"ן אומרים שחובה לקדש [הרשב"א (שו"ת ח"א סי' לו) אף אומר שאם אין יין יש לחזור אחריו]. הראשונים מביאים ארבעה הסברים מדוע מקדשים כשאין אורחים: א. רבינו יונה מפרש שמקדשים כדי להוציא ידי חובת קידוש מהתורה את מי שאינם יודעים לקדש בעצמם. ב. רשב"א ור"ן מפרשים שקידוש בבית הכנסת הוא תקנת חכמים, ותקנתם אינה בטלה בשינוי המציאות. ג. מכתם

בכל אופן יקדשו בבית? ניתן להסביר שמטרת הקידוש בבית הכנסת היא לקדש את השבת בפרהסיא, ולכן מקדשים בבית הכנסת אף שיחזרו בני הקהילה ויקדשו בבתיהם. לשיטת שמואל לא ניתן לפרש כך, שהרי לדעתו אין קידוש אלא במקום סעודה, וקידוש שלא במקום סעודה אינו קידוש. כיוון שהיו אורחים שאוכלים בבית הכנסת היה ניתן לתקן קידוש על היין בפרהסיא, ותקנה זו לא זזה ממקומה. לפי הסבר זה ביום טוב אין לקדש כשאין אורחים, אך המשנה ברורה [סק"ה] כותב שמקדשים גם ביום טוב. עיין לקמן [עמ' 200 הע' 7] ראייה נוספת שיש קיום מיוחד בקידוש בציבור.

⁶ נוסף לקשיים הללו יש לציין קושי נוסף שדבריו סתומים וסותרים זה את זה. הוא פותח שהטעמת יין של קידוש רפואה, ומסיים שהרפואה היא בנתינת היין על העיניים. כמו כן, הוא סותר את עצמו בכך שמחד גיסא הוא כותב שמקדשים בבית הכנסת כדי שתהיה רפואה לאנשים שאין להם יין בבתיהם, ומאידך גיסא הוא כותב שאין צורך לציבור לטעום.

האחרונים נחלקו בהסבר דבריו. הבית יוסף [סי' רסט ד"ה ורב נטרונאי, ואילך] מבאר שהרפואה היא בנתינת לעיניים ולא בטעימה, והטעימה היא רק כדי שיתנו לעיניים. דברי רב נטרונאי "ומה שטועמין כל הציבור", באים להוכיח שהקידוש מיועד לרפואה ולא למצוה, שאם ייעודו הוא מצוה, לא היו נותנים לכל הציבור לטעום, שהרי הם יוצאים ידי חובתם בטעימת המקדש בלבד. הבית יוסף בהסברו מתייחס לסתירות שבדברי רב נטרונאי, ואינו מתייחס לשתי השאלות הראשונות שעלו.

הב"ח [סי' רסט אות ג ד"ה ולפע"ד] מבאר שהקידוש בבית הכנסת לא נתקן לרפואה אלא מפני האורחים, אך כיוון שקידוש בזמן שהיו אורחים בבית הכנסת, כל הציבור טעמו מהיין ונתנו אותו על עיניהם לרפואה [הרפואה היא דוקא בשילוב שניהם יחד]. לאחר שפסקו האורחים היו אמורים לבטל את הקידוש, אך לא ביטלוהו מפני רפואתם של האנשים שאין להם יין בביתם. הב"ח מוסיף שאין בקידוש זה ברכה לבטלה מפני שיוצאים בו ידי חיוב קידוש מהתורה.

הט"ז [סי' רסט סק"א] מפרש את דברי רב נטרונאי בדרך אחרת לגמרי. הוא מפרש שמעיקר הדין יוצאים ידי חובת קידוש אף בקידוש ללא סעודה, והצורך בקידוש במקום סעודה הוא מפני הרפואה, שרק טעימת היין ואכילת הסעודה לאחר מכן מהוות רפואה. בבית הכנסת לא טעמו את היין מפני שלא ניתן להטעים את כל הציבור בכוס אחת, אלא רק נתנוהו על העיניים, שגם בנתינתו זו יש רפואה. עולה מהסבר הט"ז שבקידוש בבית הכנסת מקיימים את עיקר מצות קידוש, וממילא אין בקידוש זה ברכה לבטלה. הסיבה שחכמים הנהיגו קידוש זה ולא הסתפקו בקידוש שיקדשו בבתיהם היא מפני האנשים שאין להם יין בביתם, ותיקנו להם לפחות את הרפואה של נתינת היין על העיניים.

מפרש שקידוש בבית הכנסת הוא מנהג, ומכח מנהג זה מקדשים אף כשאין אורחים. ד. רב נטרונאי מפרש שהקידוש בבית הכנסת הוא לרפואה לאנשים שאין להם יין לקידוש.

הלכה

השו"ע [סי' רסט] פוסק שנוהגים לקדש בבית הכנסת אף כשאין אורחים, אבל טוב יותר להנהיג שלא לקדש בבית הכנסת, וכך המנהג בארץ ישראל. המגן אברהם [סק"ג] פוסק שאין לבטל את המנהג כי הרבה גאונים יסדוהו.

השו"ע פוסק שאין למקדש לטעום מן היין, שהרי אינו יוצא ידי קידוש שאינו במקום סעודתו, ואסור לו לטעום לפני קידוש, ולכן יתן את היין לקטן [שהגיע לחינוך (מגן אברהם סק"א)]. המגן אברהם [סק"א] פוסק שאם אין קטן ישתה הגדול שיעור רביעית כדי שיצא ידי חובת קידוש במקום סעודה [כפי שמתבאר בשו"ע סי' רעג סע' ה].